

शेखावाटी मिशन- 100 (2022) संस्कृत
पाठपुस्तकाधारित-वस्तुनिष्ठ प्रश्नानि

1. 'शुचिपर्यापवरणम्' इति पाठस्य लेखकः कः?
(अ) जगन्नाथः (ब) हरिदत्त शर्मा
(स) प्रभाकर शास्त्री (द) कलानाथ (ब)
2. 'शुचि पर्यावरणम्' इति पाठः कुतः संकलितः?
(अ) लसल्लतिकातः (ब) महाभारततः
(स) रामायणतः (द) रघुवशतः (अ)
3. दुर्वहमत्र जीवितं जातं प्रकृतिरेव शरणम्।
(अ) जातम् (ब) दुष्करम्
(स) कालायसचक्रम (द) वक्रम् (ब)
4. कज्जलमलिनं धूमं किं मुञ्चति ?
(अ) शतशकटीयानम् (ब) ललितलतानाम्
(स) वाष्पयानमाला (द) अशुद्धय (अ)
5. कुत्र दुर्वहम् जीवितम् ?
(अ) महानगरमध्ये (ब) ग्रामे
(स) कान्तारे (द) कोऽपि न (अ)
6. 'बुद्धि बलवती सदा' इति पाठः कस्मात् ग्रन्थात् संकलितः ?
(अ) कथाग्रन्थात् (ब) शुकसप्ततेः
(स) रामायणतः (द) कुतोऽपि न (ब)

7. वृषभः कुत्र पपात ?
(अ) पर्वते (ब) गुहायाम्
(स) उपवने (द) क्षेत्रे (द)
8. व्याघ्रं कुत्र ददर्श ?
(अ) गहनकानने (ब) उपवने
(स) गुहायाम् (द) पर्वते (अ)
9. राजपुत्रः किं नाम आसीत्?
(अ) राजसिंहः (ब) कृष्णचन्द्र
(स) श्रीचन्द्र (द) राजचन्द्र (अ)
10. राजसिंहः पत्न्याः नाम किम् आसीत् ?
(अ) वसुमति (ब) शकुन्तला
(स) वासवदत्ता (द) बुद्धिमती (द)
11. सर्वदा कः पथ्यः ।
(अ) बलम् (ब) धनम्
(स) व्यायामः (द) कोऽपि न (स)
12. 'व्यायामः सर्वदा पथ्यः' इति पाठः कुतः संकलितः ?
(अ) सुश्रुतसंहितातः (ब) योगसूत्रतः
(स) चरकसंहितातः (द) कोऽपि न (अ)
13. सदा सर्वकार्येषु का बलवती ?

- (अ) इच्छा (ब) विपदा
(स) सम्पत्तिः (द) बुद्धिः (द)

14. 'व्यायामः सर्वदा पथ्यः' इति पाठस्य लेखकः कः?

- (अ) चरकः (ब) सुश्रुतः
(स) वेदव्यासः (द) पतञ्जलिः (ब)

15. परमम् आरोग्यं कस्मात् उपजायते ?

- (अ) पठनात् (ब) सौन्दर्यात्
(स) व्यायामात् (द) कोऽपि न (स)

16. 'शिशुलालनम्' इति पाठस्य रचयिता कः ?

- (अ) श्रीधर भास्करः (ब) दिङ्नागः
(स) पं. विष्णु शर्मा (द) नारायणपण्डितः (ब)

17. लवकुशयोः गुरोः किन्नाम आसीत् ?

- (अ) वेदव्यासः (ब) कालिदासः
(स) वाल्मीकिः (द) द्रोणाचार्यः (स)

18. 'शिशुलालनम्' इति पाठः कुतः संकलितः ?

- (अ) कुन्दमालातः (ब) महाभारततः
(स) रामायणतः (द) हितोपदेशतः (अ)

19. लवकुशयोः वंशस्य कर्ता कः ?

- (अ) सूर्यः (ब) चन्द्रः
(स) वशिष्ठः (द) हरिश्चन्द्रः (अ)

20. बालभावात् हिमकरः कस्य मस्तके विराजते?
(अ) पर्वतस्य (ब) शिवस्य
(स) गगनस्य (द) विष्णोः (स)
21. दुर्बले सुते कस्याः अत्यधिका कृपा भवति?
(अ) पितुः (ब) भगिन्याः
(स) कन्यायाः (द) मातुः (द)
22. 'जननीतुल्यवत्सला' इति पाठस्य मूलं किम् ?
(अ) रामायणम् (ब) कादम्बरी
(स) हर्षचरितम् (द) महाभारतम् (अ)
23. सर्वेषु अपत्येषु जननी कीदृशी भवति ?
(अ) कातरा (ब) प्रसन्ना
(स) तुल्यवत्सला (द) असमम् (स)
24. कस्याः नेत्राभ्यामश्रूणि आविरासन् ?
(अ) वृषभस्य (ब) इन्दुस्य
(स) कृषकस्य (द) सुरभेः (द)
25. सर्वधेनूनां माता का आसीत्?
(अ) रम्भाः (ब) माया
(स) सुरभिः (द) चम्पा (स)
26. गुणी किं वेति?
(अ) धनं (ब) गुणं
(स) ज्ञानं (द) आचारं (ब)

27. किं कृत्वा मनुष्यः नावसीदति : ?

- (अ) युद्धम् (ब) धनार्जनम्
(स) तपः (द) उद्यमम् (द)

28. सम्पत्तौ विपत्तौ च केषाम् एकरूपता भवति ?

- (अ) महताम् (ब) बलीनाम्
(स) बालकानाम् (द) धनिकानाम् (अ)

29. नराणां प्रथमः शत्रुः कः ?

- (अ) क्रोधः (ब) शमः
(स) गुणः (द) द्वेषः (अ)

30. पिककाकयोः भेदः कदा दृश्यते ?

- (अ) रात्रौ (ब) ग्रीष्मकाले
(स) वर्षाकाले (द) बसन्तसमये (द)

31. 'विचित्र' साक्षी पाठः केन विरचितम्,

- (अ) ओमप्रकाश ठाकुरेण (ब) हरिदत्त शर्मणा
(स) सुश्रुतेन (द) कालिदाससने (अ)

32. कीदृशे प्रदेशे पदयात्रा न सुखा वहा-

- (अ) विजनेप्रदेशे (ब) जनसम्मर्द
(स) राजमार्गे (द) कानने (अ)

33. पूर्णदिनं निद्रायमाणः कः तिष्ठति-

- (अ) सिंहः (ब) वकः
(स) उलूकः (द) प्रकृतिमातुः (स)

34. 'अरे वानर तूष्णीं भव' इति कः कथयति
 (अ) वकः (ब) पिकः
 (स) गजः (द) मयूरः (द)
35. स्थितप्रज्ञः इव कः ध्यानमग्नः तिष्ठति—
 (अ) गजः (ब) सिंह
 (स) वायसः (द) बकः (द)
36. कः प्रावारकमपसार्य उतिष्ठत्—
 (अ) आरक्षी (ब) अतिथि
 (स) नागरिक (द) शवः (द)
37. चौरस्य पादध्वनिना कः प्रबुद्धः—
 (अ) न्यायाधीशः (ब) दम्पति
 (स) अतिथिः (द) आरक्षी (स)
38. न्यायाधीशे नाम किम् आसीत्—
 (अ) बंकिमचन्द्रः (ब) विपिनचन्द्र
 (स) ईश्वरचन्द्रः (द) प्रकाशचन्द्रः (अ)
39. वकः बहुकालपर्यन्तं कुत्र वसति—
 (अ) कानने (ब) शीतलजले
 (स) उष्णजले (द) नगरे (ब)
40. उच्चैः क्रोशितुं कः आरभत्—
 (अ) ग्रामवासिनः (ब) चौरः
 (स) अतिथिः (द) न्यायाधीशः (अ)

अधोलिखित प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृत माध्यमेन लिखत—

1. अत्र जीवितं कीदृशं जातम् ?

उत्तरम् :-दुर्वहम् ।

2. केषां माला रमणीया ?

उत्तरम् :-ललितलतानाम्

3. अहं कस्मै जीवनं कामये ?

उत्तरम् :-मानवाय ।

4. बुद्धिमती कुत्र व्याघ्रं ददर्श?

उत्तरम् :-गहनकानने ।

5. सर्वदा सर्वकार्येषु का बलवती ?

उत्तरम् :- बुद्धिः ।

6. व्याघ्रः कस्मात् बिभेति ?

उत्तरम् :-मानुषात् ।

7. परमम् आरोग्यं कस्मात् उपजायते ?

उत्तरम् :-व्यायामात् ।

8. सदा कः पथ्यः ?
उत्तरम् :- व्यायामः ।
9. धूमं कीदृशम् अस्ति ?
उत्तरम् :- कज्जलमलिनम् ।
10. कालायासचक्रं किं शोषयति ?
उत्तरम् :- मनः ।
11. केन समः बन्धुः नास्ति ?
उत्तरम् :- उद्यमेन समः बन्धु नास्ति ।
12. सुधियः सख्यं केन सह भवति ?
उत्तरम् :- सुधियः सख्यं सुधिभिः सह भवति ।
13. अमन्त्रं किम् नास्ति ?
उत्तरम् :- अमन्त्रं अक्षरम् नास्ति ।
14. गुणं कः न वेत्ति ?
उत्तरम् :- गुणं निर्गुणः न वेत्ति ।
15. अनुक्तमपि कः ऊह्यति ?
उत्तरम् :- अनुक्तमपि पण्डितोजनः ऊह्यति ।
16. 'जननीतुल्यवत्सला' पाठे कयो संवादः विद्यते ?
उत्तरम् :- अस्मिन् पाठे गोमातुः सुरभेः इन्द्रस्य च संवादः विद्यते ।

17. लोकानां पश्यताम् एव सर्वत्र कः सञ्जातः ?

उत्तरम् :- लोकानां पश्यताम् सर्वत्र जलोपप्लवः सञ्जातः ।

18. वयोऽनुरोधात् कः लालनीयः भवति?

उत्तरम् :- वयोऽनुरोधात् शिशुजनः लालनीयः भवति ।

19. केन सम्बन्धेन वाल्मीकिः लवकुशयोः गुरुः ?

उत्तरम् :- उपनयनोपदेशेन वाल्मीकिः लवकुशयोः गुरुः ।

20. रामेणापि कः सम्माननीय एव ?

उत्तरम् :-रामेणापि मुनिनियोगः सम्माननीय एव ।

21. कस्मात् कारणात् महानगरेषु सञ्चरणं कठिनं वर्तते ?

उत्तरम् :-अहर्निशं लौहचक्रस्य सञ्चरणात् यानानां बाहुल्यात् च महानगरेषु सञ्चरणं कठिनं वर्तते ।

22. अस्माकं पर्यावरणे किं किं दूषितम् अस्ति ?

उत्तरम् :- अस्माकं पर्यावरणे वायुमण्डलं, जलं, भक्ष्यं, धरातलं च दूषितम् अस्ति ।

23. स्वस्थजीवनाय कीदृशे वातावरणे भ्रमणीयम् ?

उत्तरम् :- स्वस्थजीवनाय शुचि वातावरणे, पर्यावरणे भ्रमणीयम् ।

24. बुद्धिमती कान् उपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता ?

उत्तरम् :- पुत्रद्वयोपेता ।

25. लोके महतो भयात् कः मुच्यते ?

उत्तरम् :- बुद्धिमान् लोके महतो भयात् मुच्यते ।

26. बुद्धिमती कीदृशी आसीत् ?

उत्तरम् :- प्रत्युत्पन्नमतिः आसीत् ।

27. कस्य विरुद्धमपि भोजनं परिपच्यते ?

उत्तरम् :- व्यामाम् कुर्वतः नित्यं ।

28. अर्धबलस्य लक्षणं किम् ?

उत्तरम् :- यदा व्यायामं कुर्वतः हृदिस्थानस्थितो वायुः वक्त्रं प्रपद्यते,
तद् बलार्धस्य लक्षणम्

29. केषां व्यायामः पथ्यः ?

उत्तरम् :- व्यायामः सदा बलिनां स्निग्धभोजिनां च पथ्यः ।

30. काकचेष्टः विद्यार्थी कीदृशः छात्रः मन्यते ?

उत्तरम् :- काकचेष्टः विद्यार्थी आदर्शच्छात्रः मन्यते ।

31. यदि राजा सम्यक् न भवति तदा प्रजा कथं विप्लवेत्?

उत्तरम् :- यदि राजा सम्यक् न भवति तदा प्रजा अकर्णधारा नौरिव जलधौ विप्लवेत् ।

32. निर्धनः जनः कथं वित्तम् उपार्जितवान्—

उत्तरम् :- निर्धनः जनः भूरि परिश्रमस्य वित्तम् उपार्जितवान् ।

33. प्रसृते निशान्धकारे सः किम् अचिन्तयत्?

उत्तरम् :- प्रसृते निशान्धकारे विजने प्रदेशे पदयात्रा न शुभावहा, इति सः अचिन्तयत्

34. प्रीतिलक्षणं कति विधम्?

उत्तरम् :- प्रीतिलक्षणं षड्विधम् ।

35. अन्ते सर्वे मिलित्वा कस्य राज्याभिषेकाय तत्परा भवन्ति—

उत्तरम् :- अन्त सर्वे मिलित्वा उलूकस्य राज्यभिषेकाय तत्परा भवन्ति ।

36. ग्रामवासिनः कं चौरं मत्वाऽभर्त्सयन्—

उत्तरम् :- ग्रामवासिनः वराकम् अतिथिमेव चौरं मत्वाऽभर्त्सयन् ।

37. 'अहिभुक्' कः कथ्यते ।

उत्तरम् :- अहिभुक् मयूरः कथ्यते ।

रेखाङ्कित पदमाधृत्य प्रश्न निर्माणं कुरुत—

1. सिंहासनस्थः रामः प्रविशति ।

उत्तरम् :-सिंहासनस्थः कः प्रविशति?

2. सव्यवधानं चरित्रलोपाय न भवति ।

उत्तरम् :-किम् चरित्रलोपाय न भवति?

3. सः कृच्छेण भारम् उद्वहति ।

उत्तरम् :- सः केन भारम् उद्वहति ?

4. धेनूनाम् माता सुरभिः आसीत् ।

उत्तरम् :- कासां माता सुरभिः आसीत् ?

5. समानशीलव्यसनेषु सख्यं भवति ।
उत्तरम् :- केषु सख्यं भवति ?
6. वृषभः क्षेत्रे पपात ।
उत्तरम् :- वृषभः कुत्र पपात ?
7. सुरभिवचनं श्रुत्वा आखण्डलस्य हृदयमद्रवत् ।
उत्तरम् :- सुरभिवचनं श्रुत्वा कस्य हृदयमद्रवत् ?
8. लवकुशयोः स्पर्शः हृदयग्राही वर्तते ।
उत्तरम् :- लवकुशयोः स्पर्शः कीदृशः वर्तते ?
9. क्रोधः देहविनाशाय प्रथमः शत्रुः अस्ति ।
उत्तरम् :- क्रोधः कस्मै प्रथमः शत्रुः अस्ति?
10. सर्वे प्रकृतिमातरं प्रणमन्ति—
उत्तरम् :- सर्वे काम् प्रणमन्ति?
11. चौरस्य पादध्वनिना अतिथिः प्रबुद्धः
उत्तरम् :- कस्य पादध्वनिना अतिथिः प्रबुद्धः?
12. उभौ शवं चत्वरे स्थापितवन्तौ—
उत्तरम् :- उभौ शवं कुत्र स्थापितवन्तौ?
13. परस्पर विवादतः प्राणिनां हानिः जायते ।
उत्तरम् :- परस्पर विवादतः केषां हानिः जायते ।

पद्यांश :- सप्रसंग हिन्दी भाषायाम् अनुवादं लिखत-

1. कज्जलमालिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम् ।

वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ती ध्वानम् ।।

यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्तः कठिनं संसरणम् ।

प्रसंग :- प्रस्तुत पद्यांश हमारी पाठ्यपुस्तक 'शेमुषी-द्वितीयोभागः' के 'शुचिपर्यावरणम्' नामक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ कवि हरिदत्त शर्मा द्वारा विरचित काव्य "लसल्लतिका" से संकलित है। इस अंश में महानगरो में वाहनों के कोलाहल एवं धुआँ से बढ़ते हुए प्रदुषण का वर्णन करते हुए कहा गया है कि -

हिन्दी अनुवाद:- (महानगरों में) सैंकड़ों मोटरगाड़ियाँ काजल के समान मलिन (काला) धुआँ छोड़ती रहती है। रेलगाड़ियों की पंक्ति कोलाहल करती हुई दौड़ती है। क्योंकि वाहनो की अनन्त पंक्तियाँ हैं, इसलिए चलना भी कठिन हो गया है। अतः पर्यावरण शुद्ध रहना चाहिए।

2. हरिततरुणां ललितलतानां माला रमणीया ।

कुसुमावलिः समीरचालिता स्यान्मे वरणीया ।।

नवमालिका रसालं मिलिता रुचिरं संगमनम् ।

प्रसंग :- प्रस्तुत पद्यांश हमारी पाठ्य-पुस्तक "शेमुषी-द्वितीयो भागः" के 'शुचिपर्यावरणम्' नामक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ कवि हरिदत्त शर्मा द्वारा रचित 'लसल्लतिका' रचना-संग्रह से संकलित है। इस अंश में महानगरो के प्रदुषित वातावरण से दूर गाँवों की सीमा पर स्थित प्राकृतिक सौन्दर्य का चित्रण किया गया है।

हिन्दी अनुवाद :- हरे-भरे वृक्षों की और सुन्दर लताओं की रमणीय पंक्तियाँ तथा वायु से हिलती हुई पुष्पों की पंक्तियाँ मुझे वरण करनी चाहिए अर्थात् इनकी शोभा देखनी चाहिए। आम्रमञ्जरी आम के साथ मिल गई उनका

मिलन बहु सुन्दर हैं। अतः पर्यावरण स्वच्छा होना चाहिए वही एकमात्र मेरा आश्रय है।

3. आलस्यं हि मनुष्याणां शरीस्थो महान् रिपुः।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति।।

प्रसंग :- प्रस्तुत पद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी द्वितीय भागः' के 'सुभाषितानि' शीर्षक पाठ से उद्धृत है। इस पद्यांश में आलस्य को महान् शत्रु तथा परिश्रम को श्रेष्ठ बन्धु बताते हुए कहा गया है कि—

हिन्दी अनुवाद :- निश्चित ही मनुष्यों के शरीर में रहने वाला महान् शत्रु आलस्य है। परिश्रम के समान कोई भी बन्धु, हितैषी नहीं है, जिसको करके मनुष्य कभी दुखी नहीं होता है।

(ii) गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो, बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः। पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः करी च सिंहस्य बलं न मूषकः।।

प्रसंग :- प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी द्वितीय भागः' के 'सुभाषितानि' शीर्षक पाठ से उद्धृत है। इस पद्यांश में अनेक उदाहरणों के द्वारा यह समझाया गया है कि गुणवान ही दूसरे के गुणों को जानता है, गुणहीन नहीं।

हिन्दी अनुवाद :- गुणवान ही गुण को जानता है गुणहीन गुण को नहीं जानता है। बलवान ही बल को जानता है बलहीन बल को नहीं जानता है। वसन्त ऋतु के गुण को कोयल ही जानती है कौआ नहीं जानता है। सिंह के बल को हाथी ही जानता है उसे चूहा नहीं जानता है। अर्थात् गुणहीन व्यक्ति अन्य प्राणियों के गुणों को नहीं जानता है।

4. मृगा मृगैः सगड.मनुव्रजति गावश्च गोभिः तुरगास्तुरगैः। मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः समान शील

व्यसनेषु सख्यम्।

प्रसंग :- प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी द्वितीय भागः' के 'सुभाषितानि' शीर्षक पाठ से उद्धृत है। इस पद्यांश में अनेक उदाहरणों द्वारा प्रतिपादित किया गया है कि मित्रता समान चरित्र व स्वभाव वालों में ही होती है।

हिन्दी अनुवाद :- हिरण –हिरणों के साथ, गायें गायों के साथ, घोड़े घोड़ों के साथ, मूर्ख मूर्खों के साथ और

विद्वान् विद्वानों के साथ ही पीछे-पीछे जाते हैं। मित्रता समान चरित्र व स्वभाव वालों में ही होती है।

5. विचित्रं खलु संसारे नास्ति किञ्चिन्निरर्थकम्।

अश्वचेद् धावने वीरः भारस्य वहने खरः॥

प्रसंग :- प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी द्वितीय भागः' के 'सुभाषितानि' शीर्षक पाठ से उद्धृत है। इस पद्यांश में संसार में सभी की सार्थकता को सिद्ध करते हुए कहा गया है कि-

हिन्दी अनुवाद :- इस विचित्र संसार में निश्चय ही कुछ भी निरर्थक नहीं हैं। यदि घोड़ा दौड़ने में वीर है तो भार वहन करने में गधा भी वीर है। अर्थात् संसार में सबका अपना-अपना महत्व है। कोई भी व्यर्थ की वस्तु नहीं है।

6. यदि न स्यान्नरपति सम्यङ्नेता ततः प्रजा।

अकर्ण धारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव॥

उत्तरम् :- प्रस्तुत पद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी के 'सौहार्द प्रकृतेः शोभा' पाठ से लिया गया है। प्रस्तुत पद्यांश में प्रजा के सुख के लिए उत्तम राजा का होना जरूरी बताया गया है।

व्याख्या :-

यदि राजा सही नेतृत्व करने वाला नहीं होता है तो यहाँ प्रजा उसी प्रकार नष्ट हो जाती है, जिस प्रकार समुद्र में बिना मल्लाह/चालक वाली नाव (नौका) डूब जाती है।

7. वयोबलशरीराणि देश कालाशनानि च ।

समीक्ष्य कुर्याद् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥

प्रसंग :- यह श्लोक हमारी शेमुषी पाठ्य पुस्तक के

"व्यायामः सर्वदा पथ्यः" पाठ से लिया गया है। इसमें आचार्य कहते हैं कि अपनी आयु, बल, शारीरिक क्षमता, स्थान व उचित समय देखकर ही व्यायाम करना चाहिए।

हिन्दी अनुवाद :-

(मनुष्य) आयु, बल, शरीर, स्थान, समय और भोजन का परीक्षण करके व्यायाम करे अन्यथा (नहीं तो) वह रूग्णता

को प्राप्त होता है अर्थात बीमार हो जाता जाता है।

8. व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम्।

विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥

प्रसंग :- यह श्लोक हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी' के 'व्यायामः सर्वदा पथ्यः' पाठ से लिया गया है। यह पाठ आचार्य सुश्रुत रचित "सुश्रुत-संहिता" आयुर्वेद ग्रन्थ से संकलित है।

हिन्दी अनुवाद :-

रोजाना व्यायाम करने वाले मनुष्य को विपरीत होते हुए भी भली-भांति पके हुए तथा कम पके हुए भोजन आसानी से बिना परेशानी को पच जाते हैं।

9. व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजनाम्।

स च शीते बसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥

प्रसंग :- यह श्लोक हमारी 'शेमुषी' पाठ्यपुस्तक के 'व्यायामः सर्वदा पथ्यः' पाठ से लिया गया है। यह पाठ आचार्य सुश्रुत रचित 'सुश्रुत संहिता' आयुर्वेद ग्रन्थ से संकलित है।

हिन्दी अनुवाद :-

चिकना भोजन खाने वाले और बलवान व्यक्तियों का व्यायाम शीत और बसंत में सदैव सबसे हितकर कहलाता है।

10. शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम्।

तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात् समन्ततः ॥

प्रसंग:- यह श्लोक हमारी 'शेमुषी' पाठ्य पुस्तक के 'व्यायाम सर्वदा पथ्यः' पाठ से उद्धृत है। यह पाठ आचार्य

सुश्रुत रचित 'सुश्रुत संहिता' से संकलित है।

हिन्दी अनुवाद :-

शरीर के श्रम से पैदा होने वाला कर्म व्यायाम नाम वाला है अर्थात् व्यायाम कहलाता है। उस व्यायाम को करके (तब) सुखपूर्वक (सहज रूप से) पूरी तरह मालिश करनी चाहिए।

अधोलिखित गद्यांशस्य सप्रसंग हिन्दी भाषायां अनुवादं करोतु—

1. अस्ति देउलाख्यो ग्रामः। तत्र राजसिंहः नाम राजपुत्रः वसति स्म।

एकदा केनापि आवश्यककार्येण तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता। मार्गे गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श। सा व्याघ्रमागच्छन्तं दृष्ट्वा धार्ष्ट्यात् पुत्रौ चपेटया प्रहृत्य जगाद – “कथमेकैकशो व्याघ्रभक्षणाय कलहं कुरुथः? अयमेकस्तावद्विभज्य भुज्यताम्। पश्चाद् अन्यो द्वितीयः कश्चिल्लक्ष्यते।

प्रसंग :- प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी – द्वितीय भागः' के 'बुद्धिर्बलवती सदा' शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः इस पाठ में वर्णित कथा 'शुकसप्ततिः' नामक कथाग्रन्थ से संकलित है। इस अंश में बुद्धिमती नामक महिला के अपने दो पुत्रों के साथ अपने पिता के घर (पीहर) की ओर जा रही थी। रास्ते में गहन जंगल में उसने एक शेर को देखा। वह शेर को आता हुआ देखकर घृष्टता से दोनों पुत्रों के थप्पड़ मारकर बोली “क्यों एक – एक शेर को खाने के लिए झगड़ा कर रहे हो ? यह एक ही है इसे बाँटकर खा लेना। बाद में अन्य कोई दूसरा देखा (ढूँढ़ा) जाएगा।

2. बहून्यपत्यानि मे सन्तीति सत्यम्। तथाप्यहमेतस्मिन् पुत्रे विशिष्य आत्म वेदनामनुभवामि। यतोहि अयमन्येभ्यो दुर्बलः सर्वेषु पत्येषु जननी तुल्यवत्सला एव। तथापि दुर्बले सुते मातुः अभ्यधिका कृपा सहजैव इति। सुरभिवचनं श्रुत्वा भृशं विस्मितस्याखण्डल स्यापि हृदयमद्रवत्। स च तामेवमसान्त-वयत् 'गच्छ वत्से। सर्वं भद्रं जायेत'।
उत्तरम् :- प्रसंग :- प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी-द्वितीय भागः' के 'जननी तुल्यवत्सला' शीर्षक पाठ से उद्धृत है। मूलतः इस पाठ में वर्णित कथा महर्षि वेदव्यास विरचित ऐतिहासिक ग्रन्थ महाभारत के वनपर्व से ली

गई है। इसमें गोमाता सुरभि और इन्द्र के संवाद के माध्यम से यह बताया गया है कि माता का स्नेह सभी सन्तानों के प्रति समान होता है। प्रस्तुत अंश में गौमाता सुरभि अपनी वेदना का कारण बतलाती हुई इन्द्र से कहती हैं कि—

हिन्दी अनुवाद :- हे इन्द्र! यदि मेरे हजारों पुत्र हैं तब भी सभी में मेरा समान स्नेह भाव है, फिर भी दीन पुत्र के प्रति मेरी अधिक कृपा होती है। 'मेरे बहुत संतान हैं यह सत्य है। फिर भी मैं इस पुत्र में विशेषकर कष्ट का अनुभव कर रही हूँ। क्योंकि यह अन्य पुत्रों से दुर्बल है। सभी सन्तानों में माता समान रूप से स्नेह करने वाली ही होती है। फिर भी दुर्बल पुत्र में माता की कुछ अधिक कृपा स्वभाव से ही होती है। सुरभि के वचन को सुनकर अत्यधिक आश्चर्यचकित इन्द्र का हृदय भी द्रवित हो गया। और उसने उसको इस प्रकार सान्त्वना दी "जाओ पुत्री! सब कुछ अच्छा ही होगा'

3. कश्चित् कृषक :- बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्। तयोः बलीवर्दयोः एकः शरीरेण दुर्बलः जवेन गन्तु मशक्तश्चासीत्। अतः कृषकः तं दुर्बलं वृषभं तोदनेन जुद्यमानः अवर्तत। सः वृषभः हलमूढवा गन्तुमशक्तः क्षेत्रे पपात। क्रुद्धः कृषीवलः तमुत्थापयितुं बहवारम् अकरोत्। तथापि वृषः नोत्थितः।
- प्रसंग— प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी द्वितीय भागः के 'जननी तुल्यवत्सला' शीर्षक पाठ से उद्धृत है। मूलतः इस पाठ में वर्णित कथा महर्षि वेदव्यास विरचित ऐतिहासिक ग्रन्थ महाभारत के वनपर्व से ली गई है। इसमें गोमाता सुरभि और इन्द्र के संवाद के माध्यम से यह बताया गया है कि माता का स्नेह सभी सन्तानों के प्रति समान होता है। प्रस्तुत अंश में एक किसान के द्वारा दो बैलों से खेत की जुताई करने हेतु ले जाने का तथा उनमें से एक दुर्बल बैल की अशक्तता तथा किसान के द्वारा उसे पीड़ित करने का वर्णन हुआ है।

हिन्दी अनुवाद:- कोई किसान दो बैलों से खेत की जुताई करता था। उन दोनों बैलों में से एक शरीर से दुर्बल और तीव्रगति से जाने में असमर्थ था। इसलिए किसान उस दुर्बल बैल को कष्ट देता हुआ हाँका करता था। वह बैल हल उठाकर चलने में असमर्थ हुआ खेत में गिर पड़ा। क्रोधित किसान ने उसे उठाने के लिए अनेक बार प्रयत्न किया। फिर भी बैल नहीं उठा।

4. विचित्रा दैवगतिः तस्यामेव रात्रौ तस्मिन् गृहे कश्चन चौरः गृहाभ्यन्तरं प्रविष्टः। तत्र निहितामेकां मज्जूषाम् आदाय पलायितः। चौरस्य पादध्वनिना प्रबुद्धोऽतिथिः चौरशब्दक्या तमन्वधावत् अगृह्णाच्च परं विचित्रमधरता चौरः एवं उच्चैः काशितुमारभत चौरोऽयं चौरोऽयमइति। तस्य तारस्वेण प्रबुद्धाः ग्रामवासिनः स्वगृहाद् निष्क्रम्य तत्रागच्छन् वराकमतिथिमेव च चौरं मत्वाऽभर्त्सयन्। यद्यपि ग्रामस्य आरक्षी एवं चौरं आसीत्। तत्क्षणमेव रक्षापुरुषः तम् अतिथि चौरोऽयम् इति प्रखाप्य कारागृहे प्राक्षिपत्।

उत्तरम् :-

प्रसंग :- प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी द्वितीय भाग' के 'विचित्र साक्षी' शीर्षक पाठ से उद्धृत है। यह पाठ श्री ओमप्रकाश ठाकुर द्वारा रचित कथा का संपादित अंश है। इसमें विद्वान न्यायाधीश द्वारा एक विचित्र युक्ति से सफलतापूर्वक न्याय किए जाने का प्रेरणास्पद वर्णन हुआ है। इस अंश में एक विचित्र घटना का वर्णन हुआ है। जिस घर में निर्धन व्यक्ति ठहरा हुआ था उसी घर में रात को चोर घुस जाता है। निर्धन व्यक्ति उसे पकड़ने के लिए पीछे भागने पर चोर द्वारा चोर-चोर चिल्लाने पर रक्षकों के द्वारा निर्धन व्यक्ति को ही चोर मानकर जेल में बन्ध कर दिए जाने का ही वर्णन है।

व्याख्या :- भाग्य की लीला विचित्र है। उसी रात को उस घर में कोई चोर घर के अन्दर घुस गया। वह वहाँ पर रखी हुई एक पेटिका (छोटी सन्दूक) को लेकर भाग गया। चोर की पैरों की आवाज से जगा हुआ अतिथि चोर की शंका करता हुआ। उसके पीछे-पीछे भागा और उसे पकड़ लिया किन्तु वहाँ विचित्र घटना घटित हुई। चोर ने ही जोर से चिल्लाना आरम्भ कर दिया – "यह चोर हैं यह चौर हैं। उसकी ऊँची आवाज से जगे हुए गाँव के लोग अपने घरों से निकलकर वहाँ आ गए और बेचारे अतिथि को ही चोर मानकर भला-बुरा कहने लगे यद्यपि गाँव की रक्षा करने वाला ही चौकीदार चौर था। उसी समय सिपाही ने उस अतिथि को चोर मानकर उसे जेल में डाल दिया।

अधोलिखितस्य नाट्यांशस्य संप्रसंगं हिन्दी भाषायाम् अनुवादं करोतु—

1. काकः :- आम् सत्यं कथितं त्वया – वस्तुतः वनराजः भवितुं तु अहमेव योग्यः

पिकः – (उपहसन) कथं त्वं योग्यः वनराजं भवितुं, यत्र तत्र का का इति कर्कशध्वनिना वातावरणमाकुली करोषि।

रूपम् न ध्वनिरस्ति कृष्णवर्णम् मेध्यामेध्य भक्षकं त्वां कथं वनराजं मन्यामहे वयम्?

काकः :- अरे! अरे! किं जल्पसि? यदि अहं कृष्णवर्णः तर्हित्वं किं गौराडगः? अपि च विस्मयर्चते किं यत् मम सत्य

प्रियता तु जनानां कृते उदाहरण स्वरूपा – अनृतं वदसि चेत् काकः शेत्। इति प्रकारेण । अस्माकं परिश्रमः ऐक्य

विश्वप्रथितम् । अपि च काकचेष्टः विद्यार्थी एवं आदर्शछात्रः मन्यते।

उत्तरम् :-

प्रसंगः :- प्रस्तुत नाट्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी के "सौहार्द प्रकृतेः शोभा" शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया

है। इस नाट्यांश में कौआ और कोयल के संवाद में दोनों वनराज पद की अपनी योग्यता प्रतिपादित करते हैं।

सिंह की सभी उपेक्षा करते हैं।

व्याख्या :-

काक (कौआ) हाँ, सत्य कहते हो तुम – वास्तव में वनराज होने के लिए तो मैं ही योग्य हूँ।

पिकः (कोयल) – (उपहास करते हुए) तू वनराज होने के योग्य कैसे हैं? जहाँ- जहाँ काँव-काँव की कर्कश ध्वनि

से वातावरण को व्याकुल या बेचैन करते हो। न रूप है न ध्वनि हैं। काले रंग के शुद्ध-अशुद्ध को खाने वाले

तुमको हम वनराज माने?

कौआ- अरे रे, तू क्यों बकवास करते है ? यदि मैं काला हूँ तो तू कौनसा गौरा हैं? और भी क्या तुम भूल गए हो

कि मेरी सत्य प्रियता तो लोगों के लिए उदाहरण स्वरूप हैं- "यदि झूठ बोलोगे तो कौआ काटेगा" इस प्रकार से

हमारा परिश्रम और एकता विश्व प्रसिद्ध है। और भी कौए की सभी चेष्टा वाली विद्यार्थी आदर्श छात्र माना जाता

हैं।

2. लवः – ननु भगवान् वाल्मीकिः।

रामः – केन सम्बन्धेन?

लवः – उपनयानेपदेशेन।

रामः – अहमत्रभवतोः जनकं नामतो विदितुमिच्छामि।

लवः – न हि जानाम्यस्य नामधेयम्। न कश्चिदस्मिन् तपोवने तस्य नाम व्यवहरति।

रामः – अहो माहात्म्यम्।

कुशः – जानाम्यहं तस्य नामधेयम्।

रामः – कथ्यताम्।

कुशः – निरनुक्रोशो नाम।

रामः :- वयस्य, अपूर्व खलु नामधेयम्।

विदूषकः –(विचिन्त्य) एवं तावत् पृच्छामि निरनुक्रोश इति क एवं भणति?

कुशः:- अम्बा।

विदूषक :- किं कुपिता एव भणति, उत प्रकृतिस्था ?

कुशः – यद्यावयोर्बालभावजनितं कश्चिदविनयं पश्यति तदा एवम् अधिक्षिपति निरनुक्रोशस्य पुत्रौ मा चापलम् इति।

उत्तरम् :-

प्रसंगः—प्रस्तुत नाट्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषी—द्वितीय भागः के शिशुलालनम् ' शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ संस्कृत के प्रसिद्ध नाटककार दिङ्नाग विरचित नाटक कुन्दमाला के पंचम अंक से संकलित है। इस अंश में तपस्वी बालक के वेश में आये हुए कुश एवं लव का अपने पिता राम के साथ रोचक वार्तालाप वर्णित है। इसमें राम अत्यन्त स्नेहपूर्वक उनका परिचय पूछते हैं और वे दोनो अत्यन्त शिष्टाचार पूर्वक

अपना परिचय देते हैं।

हिन्दी अनुवाद :-

लव : - भगवान् वाल्मीकि।

राम :- किस संबंध से ?

लव : - उपनयनसंस्कार की दीक्षा के कारण।

राम :- मैं आपके पिता का नाम जानना चाहता हूँ।

लव :- मैं उनका नाम नहीं जानता हूँ। कोई भी इस तपोवन में इनके नाम का व्यवहार नहीं करता है अर्थात् उनका नाम नहीं लेता है।

राम :- आश्चर्यपूर्ण महिमा है।

कुश :- मैं उनका नाम जानता हूँ।

राम :- कहिए।

कुश :- निर्दयी नाम है।

राम :- मित्र, यह अनोखा नाम है।

विदूषक :- सोचकर, इस प्रकार पूछता हूँ - निर्दयी ऐसा कौन कहता है

कुश :- माता।

विदूषक :- क्या क्रोधित होकर इस प्रकार कहती है अथवा स्वाभाविक रूप से?

कुश :- यदि हम दोनों में बालस्वभाववश कोई अविनम्रता देखती है तब इस प्रकार से फटकारती है निर्दयी के पुत्रो चंचलता मत करो।

3. कुशलवौ :- (रामस्य समीपम् उपसृत्य प्रणम्य च) अपि कुशलं महाराजस्य ?

राम :- युष्मद्दर्शनात् कुशलमिव। भवतोः किं वयमत्र कुशलप्रश्नस्य भाजनम् एव, न पुनरतिथिजन समुचितस्य कण्ठाश्लेषस्य। (परिष्वज्य) अहो हृदयग्राही स्पर्शः।

(आसनार्धमुपवेशयति)

उभौ :- राजासनं खल्वेतत् न युक्तमध्यासितुम् ।

राम :- सव्यवधानं न चारित्रलोपाय । तस्मादक्डव्यवहित मध्यास्यतां सिंहासनम् ।

उत्तरम् :- प्रसंग – पूर्वोक्त नाट्यांश का प्रसंग देखें ।

हिन्दी अनुवाद—

कुश और लव – (राम के समीप जाकर और प्रणाम करके) क्या महाराज कुशल हैं

राम :- आपको देखने से कुशल ही हैं। क्या आप दोनों के द्वारा मैं कुशलता पूछने का ही पात्र हूँ, अतिथिजन के योग्य गले लगाने का नहीं ? (आलिंगन करके) अहो! इनका स्पर्श तो हृदय को छूने वाला है।

(आधे आसन पर बैठते हैं।)

दोनों :- यह तो राजा का आसन है इस पर बैठना उचित नहीं है।

राम :- रूकावट सहित यहाँ बैठना चरित्र को नष्ट नहीं करता हूँ इसलिए गोद की रूकावट से युक्त सिंहासन पर बैठिए।

व्याकरण

1. प्रश्न: – अधोलिखित पदानां सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धेः नामापि लिखत:—

क्र.सं.	पदम्	संधि विच्छेदः	सन्धेः नाम
1.	प्रकृतिरेव	प्रकृतिः + एव	रुत्व विसर्ग संधिः
2.	अस्मान्नगरात्	अस्मात् + नगरात्	अनुनासिक संधिः
3.	सञ्चरणम्	सम् + चरणम्	अनुस्वार/परसवर्ण संधि ।
4.	पितुर्गृहम्	पितुः + गृहम्	रुत्व विसर्ग संधिः
5.	अन्योऽपि	अन्यः + अपि	उत्त्व विसर्ग संधिः

6.	निरनुक्रोशः	निः + अनुक्रोशः	रुत्व विसर्ग संधिः
7.	कोऽत्र	कः + अत्र	उत्व विसर्ग संधिः
8.	द्वयोरपि	द्वयोः + अपि	रुत्व विसर्ग संधिः
9.	अनभिज्ञाऽहम्	अनभिज्ञः + अहम्	उत्व विसर्ग संधिः
10.	वागीशः	वाक् + ईशः	जश्त्व हल् संधिः

2. प्रश्नः – अधोलिखित पदानां सन्धिं कृत्वा संधेः नामापि लिखत :-

क्र.सं.	संधिविच्छेदः	संधि पदम्	सन्धेः नाम
1.	सत् + चरित्रम्	सच्चरित्रम्	श्चुत्व हल संधिः
2.	शिवः + च	शिवश्च	सत्व विसर्ग संधिः
3.	अतः + एव	अत एव	विसर्ग लोप संधिः
4.	षष् + थी	षष्ठी	ष्टुत्व हल् संधिः
5.	तयोः + एकः	तयोरेकः	रुत्व विसर्ग संधिः
6.	रक्तः + च	रक्तश्च	सत्व विसर्ग संधिः
7.	घनः + इव	घन इवसत्व	विसर्ग सत्व संधिः
8.	जगत् + ईशः	जगदीशः	जश्त्व हल् संधिः
9.	तद् + टीका	तट्टीका	ष्टुत्व हल् संधिः
10.	यशः + अभिलाषा	यशोऽभिलाषा	उत्व विसर्ग संधिः

3. प्रश्न: – निम्नांकितेषु पदेषु समस्तपदानां विग्रहं कृत्वा समास्य नामापि लिखत–

क्र.सं.	समस्तपदम्	समासविग्रहः	समास नाम
1.	उपग्रामम्	ग्रामस्य समीपम्	अव्ययीभावः
2.	यथाशक्ति	शक्तिम् अनतिक्रम्य	अव्ययीभावः
3.	महापुरुषः	महान् च असौ पुरुषः	कर्मधारयः
4.	मुखकमलम्	कमलम् इव मुखम्	कर्मधारयः
5.	पञ्चवटी	पञ्चानां वटानां समाहारः	द्विगु
6.	चतुर्युगम्	चतुर्णां युगानां समाहारः	द्विगु
7.	पीताम्बरः	पीतम् अम्बरं यस्य सः	बहुव्रीहिः
8.	नीलकण्ठः	नीलः कण्ठः यस्य सः	बहुव्रीहिः
9.	पितरौ	माता च मिता च	द्वन्द्वः
10.	धर्मार्थकाममोक्षाः	धर्मः च अर्थः च कामः च मोक्षः च	द्वन्द्वः

3. प्रश्न: – निम्नांकितेषु पदेषु विग्रहपदानां समासं कृत्वा समास्य नामापि लिखत–

क्र.सं.	समास विग्रहः	समस्तपदम्	समास्य नाम
1.	मलेन सहितम्	समलम्	अव्ययीभावः
2.	हरितः च ये तरवः(तेषां)	हरितवृक्षाणाम्	बहुव्रीहिः
3.	ललिताः च या लता (तासां)	ललितलतानाम्	बहुव्रीहिः

4.	महान् च असौ वृक्षः	महावृक्षः	कर्मधारयः
5.	रामः च लक्ष्मणः च	रामलक्ष्मणौ	द्वन्द्व
6.	दिनं दिनं प्रति	प्रतिदिनम्	अव्ययीभाव
7.	दश आननानि यस्य सः	दशाननः	बहुव्रीहिः
8.	फलानाम् अभावः	निष्फलम्	अव्ययीभावः
9.	कन्दं च मूलं च फलं च	कन्दमूलफलानि	द्वन्द्व
10.	कृष्ण च असौ सर्पः	कृष्णसर्पः	कर्मधारयः

4. प्रश्नः – अधोलिखित पदेषु उपसर्ग शब्दं च पृथक् कृत्वा लिखत—

<u>क्र.सं.</u>	<u>पदम्</u>	<u>उपसर्ग</u>	<u>शब्दः</u>
1.	अवगुणम्	अव	गुणम्
2.	अपकीर्तिः	अप	कीर्तिः
3.	निःशुल्कम्	निस्	शुल्कम्
4.	निर्माणम्	निर्	मानम्
5.	आयोजना	आङ्.	योजना
6.	उच्चारणम्	उद्	चारणम्
7.	अध्यक्षः	अधि	अक्षः
8.	अपङ्.गः	अप	अङ्.गः
9.	निरक्षरः	निर्	अक्षरः

10.

अध्यात्मम्

अधि

आत्मम्(आत्मन्)

5. प्रश्नः – मञ्जूषायां प्रदत्तैः अव्ययपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा लिखत—

अपि, इव, इति, उच्चैः, कदा, कुतः, नूनम्, यत्, अत्र, तत्र, कुत्र, अधुना, बहिः, इदानीम्, सम्प्रति, भृशम्, एव, सदा

1. पुराणम् एव न साधु सर्वम्!

2. सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ।

3. भवान् समायातः ।

4. लिम्पति तमोऽङ्गानि ।

5. ग्रामाद् एका नदी वहति ।

6. अहम् वक्तुं न शक्ये ।

7. सः विद्यालयं गच्छति?

8. सः सत्यम् एव कथयति सः सर्वं जानाति ।

9. वयं संस्कृतं पठिष्यामः ।

10. त्वया तत्र गन्तव्यम् ।

11. इदानीं वायुमण्डलं..... प्रदूषितमस्ति ।

12. जीवनं दुर्वहम् अस्ति ।

13. पर्यावरणस्य संरक्षणम् प्रकृतेः आराधना ।

14. भूकम्पितसमये गमनमेव उचितं भवति ।

15. हरितिमा शुचिपर्यावरणम् ।

उत्तर तालिका:-

1. इति	2. अपि	3. कुतः	4. इव	5. बहिः	6. उच्चैः/अपि
7. कदा	8. यत्	9. अधुना/इदानीम्/सम्प्रति	10. नूनम्	11. भृशम्	
12. अत्र/तत्र	14. एव	14. बहिः	15. यत्र, तत्र		

6. प्रश्नः – अधोलिखितान् सङ्ख्यावाचिशब्दान् संस्कृते लिखत—

<u>संख्यारूपम्</u>		<u>संस्कृतरूपम्</u>
110	→	दशाधिकैकशतम्
401	→	एकाधिकचतुः शतम्
502	→	द्वयधिकपञ्चशतम्
603	→	त्र्यधिकषट्शतम्
704	→	चतुरधिकसप्तशतम्
805	→	पञ्चाधिकाष्टशतम्
995	→	पञ्चनवत्यधिकनवशतम्
1924	→	चतुर्विंशत्यधिकैकोनविंशशतम्
2550	→	पञ्चाशतधिकपञ्चविंशशतम्
2021	→	एकविंशत्यधिक द्विसहस्रम्

7. प्रश्नः – अधोलिखितवाक्येषु रेखांकितपदं शुद्ध कृत्वा वाक्यं पुनः लिखत—

1. अलं विवादम् । → अलं विवादेन ।

2. ग्रामस्य परितः जलम् अस्ति । → ग्रामं परितः जलम् अस्ति ।
3. जनकस्य सह माता गच्छति । → जनकेन सह माता गच्छति ।
4. सः नेत्रात् काणः अस्ति । → सः नेत्रेण काणः अस्ति ।
5. राजपुरुषः चौरस्य अनुधावति । → राजपुरुषः चौरम् अनुधावति ।
6. ईश्वरं नमः । → ईश्वराय नमः ।
7. भवान् तत्र गच्छसि । → भवान् तत्र गच्छति ।
8. मां मिष्टान्नं रोचते । → मह्यं/मे मिष्टान्नं रोचते ।
9. पिता पुत्रे क्रुध्यति । → पिता पुत्राय क्रुध्यति ।
10. साधुः दुर्जनेन जुगुप्सते । → साधुः दुर्जनात् जुगुप्सते ।
11. अहं रेलयानात् गमिष्यामि । → अहं रेलयानेन गमिष्यामि ।
12. अध्यापकः आसने अधितिष्ठति । → अध्यापकः आसनम् अधितिष्ठति ।
13. सुरेशः नेत्रेण अंधः अस्ति । → सुरेशः नेत्राभ्याम् अन्धः अस्ति ।
14. सः सुखं लभति । → सः सुखं लभते ।
15. चत्वारः बालिकाः चतस्तः फलानि खादन्ति । → चतस्रः बालिकाः, चत्वारि फलानि खादन्ति ।

8. प्रश्नः – समुचितविभक्ति प्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत–

1. सः सह ग्रामं गच्छति । (पितृ शब्द)
2. मोहनः काणः । (नेत्र शब्द)
3. मोदकं रोचते । (अस्मद् शब्द)

4. कालिदासः श्रेष्ठः। (कवि शब्द)
5. परितः राजमार्गम अस्ति। (नगर शब्द)
6. श्री नमः। (गुरु शब्द)
7. माता स्निहयति। (शिशु शब्द)
8. अलं (विवाद शब्द)
9. भीतः बालकः क्रन्दति (चौर शब्द)
10. रामायणं रोचते। (भक्त शब्द)
11. बहिः छात्राः कोलाहलं कुर्वन्ति। (कक्षा शब्द)
12. बालक अधिशेते। (पर्यक शब्द)
13. जननी जन्मभूमिश्च अपि गरीयसी। (स्वर्ग शब्द)
14. मोहनः प्रमाद्यति। (अध्ययन शब्द)
15. भिक्षुकः भिक्षां याचते। (नृप शब्द)

उत्तर तालिका:-

1. पित्रा	2. नेत्रेण	3. मह्यम्/मे	4. कविषु/कवीनाम्	5. नगरम्
6. गुरवे	7. शिशौ	8. विवादेन	9. चौरात्	10. भक्ताय
11. कक्षाया :	12. पर्यकम्	13. स्वर्गात्	14. अध्ययनात्	15. नृपम्

9. प्रश्नः – रेखांकितपदेषु प्रकृति प्रत्ययौ पृथक् कृत्वा लिखत-

1. ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। → गम् + शतृप्
2. आपणं गच्छन्ती माता शिशं पश्यति। → गम् + शतृप् + डीप्

3. ओढनं भुञ्जानः विषं भुङ्क्ते। → भुञ्ज् + शानच् + टाप्
 4. गुरुं सेवमाना बालिका सुखं लभते। → सेव् + शानच्
 5. मनुष्यः सामाजिक प्राणी अस्ति। → समाज + ठक्
 6. मनुष्यः सामाजिक प्राणी अस्ति। → प्राण + इन्/ इनि
 7. बुद्धिमान् नरः सर्वत्र सम्मानं लभते। → बुद्धि + मतुप्
 8. सा बुद्धिमती असीत् । → बुद्धि + मत्तुप् + डीप्
 9. सा अत्यधिका रूपवती अस्ति। → रूप् + मत्तुप् + डीप्
 10. अजा तृणं खादति। → अज + टाप्
 11. मया पाठः पठनीयः। → पठ् + अनीयर्
 12. त्वया गृहं गन्तव्यम्। → गम् + तव्यत्
 13. हरये रोचते भक्तिः। → भज् + क्तिन्
 14. पुस्तकस्य पठनम् । → पठ् + ल्युट्
 15. रावणः सीतायाः अपहर्ता। → अप + हृ + तृच्
10. कोष्ठके प्रदत्तं प्रकृति प्रत्ययाभ्यां पद निर्माय वाक्यं पूरत—
1. ग्रामं ईश्वर स्मरति। (गम् + शतृँ)
 2. बालानां को न जानति। (चपल + त्व)
 3. मया कार्यं को ना जानाति। (कृ + अनीयर्)

4. बालिका कस्मै न रौचते? (रम् + अनीयर् + टाप)
5. गुरुं बालकः सदा सफलः भवति। (सेव् + शानच्)
6. शिशोः । (रुद् + ल्युट्)
7. ध्यानेन शृणोति। (श्रु + तृच्)
8. इयं कालिदासस्य । (सु + वच् + क्तिन्)
9. मनुष्यः सर्वं एवं करोति। (धन + मतुप्)
10. अत्र कोडपि न वसति। (धन + इन्)

उत्तर तालिका:-

1. गच्छन्	2. चपलत्वम्	3. करणीयम्	4. रमणीया	5. सेवमानः
6. रोदनम्	7. श्रोता	8. सूक्तिः	9. धनवान्	10. धनी,

11. प्रश्नः – अधोलिखित वाक्यानां संस्कृतभाषायामनुवादं कुरुत-

1. माता पुत्र को उपदेश देती हैं। – माता पुत्रम् उपदिशति।
2. गंगा हिमालय से निकलती हैं। – गंगा हिमालयात् प्रभवति।
3. जननी और जन्मभूमि स्वर्ग से भी बढकर है। – जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।
4. कृष्ण के चारो ओर बालक है। – कृष्णं परितः बालकाः सन्ति।
5. विद्या विनम्रता देती हैं। – विद्या ददाति विनमय्।
6. राधा भोजन पकाती हैं। – राधा भोजनं पचति।
7. हमे संस्कृत पढ़नी चाहिए। – वयं संस्कृतं पठेम।

8. मेरी कक्षा में 50 छात्र है। – मयि कक्षायां पञ्चाशत् छात्राः सन्ति।
9. बच्चा गेंद से खेलता है। – बालकः कन्दुकेन क्रीडति।
10. जल के बिना जीवन संभव नहीं है। – जलं/जलेन/जलात् विना जीवन संभव नास्ति।
11. माता पुत्र से स्नेह करती हैं। – माता पुत्रे स्निहयति।
12. विद्यालय के चारो ओर हरे वृक्ष हैं। – विद्यालयं परितः वृक्षाः सन्ति।
13. मुझे लड्डू अच्छे लगते है। – मह्यम्/मे मोदकानि रोचन्ते।
14. राम श्याम से चतुर हैं। – रामः श्यामात् पटुतरः।
15. नदियों में गंगा सबसे पवित्र हैं। – नदीनां/नदीषु गंगा पवित्रतमा।
16. मैं कल जयपुर जाऊंगा। – अहं श्वः जयपुर गमिष्यामि।
17. वृक्ष के पत्ते गिरते है। – वृक्षात् पत्राणि पतन्ति।
18. छात्र गुरु से प्रश्न पुछता हैं। – छात्रः गुरुं प्रश्न पृच्छति।
19. गांव के बाहर एक मंदिर हैं। – ग्रामात् बहिः एकं मन्दिरमस्ति।
20. मोहन पैर से लंगड़ा है। – मोहनः पादेन खञ्जः अस्ति।

रचनात्मक कार्यम्

प्रार्थना पत्रम्

1. भवान् 'राजकीय उच्च माध्यमिक विद्यालय रामसिंहपुरा' इत्यस्य दशम्याः कक्षायाः छात्रः नरेन्द्रः अस्ति। स्व विद्यालयस्य प्रधानाचार्याय आवश्यक कार्यवशात् दिनद्वयस्य अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रं लिखत्—
सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयः

राजकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयः

रामसिंहपुरा, सीकरम्

विषयः— दिनद्वयस्य अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रम् ।

महोदयः,

उपर्युक्त विषयान्तर्गते निवेदनम् अस्ति यत् मम गृहे अत्यावश्यकम् कार्यं वर्तते । अतः अहं विद्यालयम् आगन्तुं समर्थः नास्मि । प्रार्थना अस्ति यत् दिनांक 22.1.2022 तः 23.1.2022 दिनांक पर्यन्तं दिन द्वयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम् अनुगृहिष्यन्ति ।

भवताम् आज्ञाकारी शिष्यः

दिनांक :-

नरेन्द्रः

कक्षा — दशमी

2. भवान् अंकितः विद्यालय शुल्कमुक्त्यर्थं स्वस्य प्रधानाचार्याय प्रार्थना पत्रं लिखत ।

सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयः

राजकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयः

सीकरम् (राजस्थान)

विषयः— शुल्कमुक्त्यर्थम् प्रार्थना पत्रम् ।

महोदयः,

उपर्युक्त विषयान्तर्गते निवेदनम् अस्ति यत् अहं भवतां विद्यालये दशम्यां कक्षायां पठामि । मम पिता अतीव निर्धनः कृषकः अस्ति । अतः मम परिवारस्य आर्थिकदशा समीचीना नास्ति । मम पिता मदीयं विद्यालय-शुल्कं प्रदातुं असमर्थः अस्ति । अतः प्रार्थना अस्ति यत् मह्यं शुल्कमुक्तिं प्रदाय अनुगृहिष्यन्ति श्रीमन्तः ।

भवताम् आज्ञाकारी शिष्यः

दिनांक :- / / 2022

अंकितः

कक्षा — दशमी

3. भवान् दशम्याः कक्षायाः हनुमानः अस्ति । स्थानान्तरण प्रमाण पत्रं प्राप्तुं स्व प्रधानाचार्याय प्रार्थना पत्रं लिखत ।
सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयः

राजकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयः

दाँतारामगढ़, सीकरम्

विषयः— स्थानान्तरण प्रमाण पत्र प्राप्त्यर्थम् प्रार्थनापत्रम् ।

महोदय,

उपर्युक्त विषयान्तर्गते निवेदनम् अस्ति यत् मम पितुः स्थानान्तरण जयपुरनगरे संजातम् । वयम् सर्वे ऽपि पारिवारिक जनाः तत्रैव गमिष्यामः । अहं अत्र पठितुं असमर्थो ऽस्मि । अतः प्रार्थना अस्ति यत् मह्य स्थानान्तरण प्रमाण-पत्रं प्रदाय अनुग्रहिष्यन्ति श्रीमन्तः ।

भवताम् आज्ञाकारी शिष्यः

दिनांक :- / / 2022

हनुमानः

कक्षा – दशमी

पत्रम्

1. परीक्षायां सफलतायै स्वमित्रं प्रदीपकुमारं प्रति अधोलिखितमपूर्णं वर्धापन्नपत्रं मञ्जुषायां प्रदत्त पद सहायता पूरयित्वा पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत ।

सुहृदवर्य, प्रमाणं, जयपुरतः, कुशलं, वर्धापनं, एवमेव, परीक्षायाम्, अधिगतवान्

जयपुरतः

अभिन्नहृदय !

दिनांकः— / / 2022

सप्रेम नमस्ते ।

अत्र तत्रास्तु । अद्यैव तव पत्रं प्राप्तम् । त्वं प्रथम श्रेण्यां उत्तीर्य योग्यता – सूच्यां प्रथमं स्थानम्
..... इति पठित्वा हर्षनुभवामि । तव प्रयासः सर्वथा साधुवादार्हः । मम स्वीकरोतु । आशासे अग्रेऽपि
स्तुत्य प्रयासं करिष्यति । स्वपितृभ्यां मम निवेदय ।

तव स्निग्धं मित्रम्

सुरेशः

उत्तरतम – सुहृदवर्य, कुशलं, परीक्षायाम्, अधिगतवान्, वर्धापन्नं, एवमेव, प्रणामं ।

2. भवती निकिता । स्वकीया सखीं नयना प्रति स्वदिनचार्यायाः विषये पत्रं लिखत । मंजूषा सहायता पूरयतः ।
ज्ञातुम् संध्यादिकं, दिनचर्या, विद्यालयं, उत्विष्टमि, तत्रास्तु

जयपुरतः

प्रिय सखी नयना ।

दिनांकः— / / 2022

अत्र कुशलं । आशासे भवती अपि कुशलिनी । भवती मम दिनचर्या इच्छसि । अतः पत्रं लिखामि ।
अहम् पंच वादने । ततः स्नानं पश्चात् व्यायाम करोमि । सप्तवादनेः अध्ययनं प्रचलति । दशवादने भोजनं
कृत्वा गच्छामि । सायं पंच वादने क्रीडामि । सायं सप्तवादने कृत्वा भोजनं करामि । रात्रौ.....
दशवादनपर्यन्तं पठामि ।
शेष कुशलाम् ।

भवत्याः सखी

निकिता

उत्तर :- तत्रास्तु, ज्ञातुम्, उत्तिष्ठामि, विद्यालयं, संध्यादिकं, दिनचर्या

3. भवान् सुरेशः मातरं प्रति पत्रं मञ्जूषा पदं सहायता लिखत—
सम्यक्, मुख्यातिथिः, वार्षिकोत्सवः सीकरः पितरम्, अभिनयम्

.....

दिनांक / / 2022

पूज्यनायाः मातृचरणाः ।

नमोनमः । अत्र कुशलं तत्रास्तु । मम विद्यालये आसीत् । तत्र अहम् एकम् कृतवान् । मन्त्रिमहोदयः
आगतवान् । मम अध्ययनम् चलति । गृहे सर्वेभ्यः नमोनमः अहम् प्रणमामि ।

भवदीयः

सुरेशः

उत्तरतम – (सीकरः, वार्षिकोत्सवः, अभिनयम्, मुख्यातिथिः, सम्यक्, पितरम् ।)

अधोलिखित अपठित गृद्यांश पठित्वा एतदा धारिता प्रश्नावां यथा निर्देशः उत्तराणि लिखतः

1. संस्कृत भाषायाः वैज्ञानिकता विचार्य एवं संगणक – विशेषज्ञाः कथयन्ति यत् संस्कृतम् एवं संगणकस्य कृते सर्वोत्तमा भाषा विद्यते । अस्याः वाङ्मयं वेदैः पुराणैः नीतिशास्त्रैः चिकित्सा शास्त्रादिभिश्च समृद्धमस्ति । कालिदाससदृशानां विश्वकवीनां काव्यसौन्दर्यम् अनुपमम् । चाणक्यरचित अर्थशास्त्रम् जगति प्रसिद्धमस्ति । गणित शास्त्रे शून्यस्य प्रतिपादनं सर्वप्रथमं भास्कराचार्यः सिद्धान्त शिरोमणौ अकरोत् । चिकित्साशास्त्रे चरकसुश्रुतयो योगदानं विश्वप्रसिद्धम् । भारतसर्वकारस्य विभिधेषु विभागेषु संस्कृतस्य सूक्तयः ध्येयवाक्यरूपेण स्वीकृताः सन्ति । भारतसर्वकारस्य राजचिह्ने प्रयुक्ता सूक्ति – 'सत्यमेव जयते' सर्वे जानन्ति । एवमेव राष्ट्रीय शैक्षिकानुसन्धान प्रशिक्षण परिषदः ध्येयवाक्य विधयाऽमृतं मश्नुते वर्तते ।—
1. अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत—

उत्तरम् :- संस्कृत भाषायाः महत्त्वम्

2. भारत सर्वकारस्य राजचिह्नं किम् अस्ति?

उत्तरम् :- 'सत्यमेव जयते' इति भारत सर्वकारस्य राज चिह्नं अस्ति।

3. विधयाऽमृतमश्नुते कस्य ध्येयवाक्यम्?

उत्तरम् :- राष्ट्रीय शैक्षिकनुसन्धान प्रशिक्षण परिषदः ध्येय वाक्य विधयाऽमृतमश्नुते वर्तते।

4. केषां कवीनां काव्य सौन्दर्यम् अनुपमम्?

उत्तरम् :- कालिदास सदृशानां विश्वकवीनां काव्यसौन्दर्यम् अनुपमम्।

5. 'संगणक विशेषज्ञाः कथयन्ति' अत्र कर्तृपदमस्ति।

उत्तरम् :- संगणक विशेषज्ञाः

6. 'सर्वोत्तमा भाषा विधते' अत्र विशेषण पदमस्ति—

उत्तरम् :- सर्वोत्तमा

7. 'सूक्तय स्वीकृताः सन्ति' इत्यत्र संज्ञापदमस्ति—

(अ) सूक्तयः (ब) सन्ति

(स) स्वीकृताः (द) कश्चिन्न (अ)

8. 'अविचार्य' इत्यस्य विलोमपदं अनुच्छेदात् चित्वा लिखत—

उत्तरम् :- विचार्य

9. 'जगति' इति पदस्य हिन्दी अर्थः कः?

उत्तरम् :- संसार में

10. 'अकरोत्' इति पदे लकार पुरुष वचनं लिखत?

उत्तरम् :- लङ्.लकार प्रथम पुरुष एकवचनम्

2. अद्य स्वस्थं स्वच्छं पर्यावरणस्य आवश्यकता वर्तते। पर्यावरणस्य रक्षा धर्मसम्भतेमव अस्ति। इति अस्माकं ऋषयः प्रतिपादितवन्तः। आवश्यकं वर्तते यद् वयं स्वजीवनं सन्तुलितं कुर्मः। प्रकृतेः संसाधनानां संरक्षणं कुर्मः। अपशिष्ट पदार्थानामवकरणस्य वा निक्षेपण सावधाने कुर्मः। अद्य प्रदुषणाद् अपशिष्ट पदार्थानाम वकरणस्य वा निक्षेपण सावधानेन कुर्मः। अद्य प्रदूषणाद् निवारणार्थं सर्वकारेण महान्तः प्रयासाः क्रियन्ते। तेषु प्रयासेषु वयमपि सहभागिनेः भवामः अधिकाधिक वृक्षारोपणं तेषां संरक्षणं च कुर्मः। प्राकृतिक जलस्रोतानां सुरक्षा कुर्मः। अनेन एवं सौरोर्जायाः वायुर्जायाः उपयोग कुर्मः। सर्वत्र स्वच्छता स्थापयामः। ध्वनिविस्तारकयन्त्राणां उपयोग अवरोधयामः। पर्यावरणस्य महत्वमावश्या-कतां च संस्कृत्य सर्वे वयं तस्य संरक्षणाय प्रयत्नं 'सुखिनः सर्वे सन्तु निरामया'। कामना सफल भविष्यति।

1. अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत-

उत्तरम् :- पर्यावरणम्

2. अद्य कस्य आवश्यकता वर्तते-

उत्तरम् :- अद्य स्वस्थं स्वच्छं पर्यावरणस्य आवश्यकता वर्तते।

3. जीवनस्य आवश्यकं किं वर्तते-

उत्तरम् :- आवश्यकं वर्तते यद् वयं स्वजीवनं संतुलित कुर्मः।

4. पर्यावरण प्रदुषण निवारणाय मानवेन किं करणीयम् एकं कार्यं लिखत-

उत्तरम् :- अधिकाधिकवृक्षारोपणं तेषां संरक्षणं च मानवेन करणीयम्

5. 'वयम् सहभागिनः भवामः' प्रयासेषु अत्रभवामः क्रियापदस्य कर्तृपदम् अस्ति—

उत्तरम् :- वयम्

6. 'स्वच्छ पर्यावरणं' अत्र किं पदम् विशेष्यम्—

उत्तरम् :- पर्यावरणम्

7. 'सर्वेभवन्तु सुखिनः' अत्र सर्वे कस्य पदस्य सर्वनाम पदम् वर्तते—

(अ) भवन्तु

(ब) सुखिनः

(स) प्राणिनाम्

(द) वृक्षानाम्

(स)

8. दुःखिनः इति पदस्य अनुच्छेदात् विलोम पदं लिखत—

उत्तरम् :- सुखिनः

9. 'तडाग' शब्दस्य अर्थमस्ति—

उत्तरम् :- तालाब

10. 'कुर्म' इतिपदे लकार पुरुष वचनं लिखत।

उत्तरम् :- लट्लकार उत्तम पुरुष बहुवचनम्

3. परेषाम् उपकारः परोकपकारः उच्यते। 'सर्वः स्वार्थं समीहते' इत्यपि कस्यचित् कवेः उक्तिः अस्ति। स्वार्थाय सर्वेऽपि प्राणिनः जीवन्ति। किन्तु यस्य जीवनम् अन्येभ्यः अस्ति। परेषां प्राणिनां सुखाय यः प्रयतते, कष्टं सहते च वस्तुतः तस्यैव जीवनं सार्थकम् अस्ति। पश्च गावः अन्येभ्यः दुग्धं प्रयच्छन्ति अतः जनाः मातरं इति वदन्ति। नदी अपि

स्वजलं स्वयं न पिबति अन्येषाम् प्राणिनां कृते ददाति । मेघान् पश्यत । स्वजलं सर्वेभ्यः वितरन्ति । वृक्षा फलानि प्रयच्छन्ति । मातृसमा उपकारिणी का विद्यते जगति अतः स्वार्थं विहाय अन्येभ्यः जीवनमेव वरम् ।

1. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत ।

उत्तरम् :-परोपकारस्य महत्त्वम् ।

2. सर्वे किं समीहन्ते?

उत्तरम् :-सर्वे स्वार्थम् समीहन्ते ।

3. काः अन्येभ्यः दुग्धं प्रयच्छन्ति?

उत्तरम् :-गावः अन्येभ्यः दुग्धं प्रयच्छन्ति ।

4. कः परोपकारः कथ्यते?

उत्तरम् :-परेषाम् उपकारः परोपकारः कथ्यते ।

5. 'गावः'; इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किमस्ति ?

(अ) जीवन्ति

(ब) प्रयच्छन्ति

(स) वदन्ति

(द) वितरन्ति

(ब)

6. 'ते स्वजलं सर्वेभ्यः वितरन्ति' इत्यत्र 'ते' इति सर्वनाम पदस्थाने संज्ञापदं लिखत—

(अ) मेघाः

(ब) वृक्षाः

(स) जनाः

(द) नद्यः

(अ)

7. 'प्राणिनाम' इति विशेष्यपदस्य गद्यांशे विशेषण पदं किम्?
(अ) तेषाम् (ब) परोपकारिणाम्
(स) सर्वेषाम् (द) अपरेषाम् (द)
8. 'निरर्थकम्' इत्यस्य गद्यांशे विलोमपदं किमस्ति ?
(अ) स्वार्थम् (ब) धन्यम्
(स) सार्थकम् (द) वरम् (स)
9. 'जगति' इति पदस्य हिन्दी अर्थः कः,
उत्तरम् :- संसार में।
10. 'ददाति' इति पदे लकार पुरुष वचनं लिखत।
उत्तरम् :- लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचनम्।

अधोलिखित क्रमरहितानि कथा वाक्यानि क्रमेण योजयित्वा कथाक्रम संयोजनम् कुरुत

- 1.-
- (i) मूषकः परिश्रमेण जालम् अकृन्तत्।
- (ii) एकदा सः जाले बद्धः।
- (iii) सिंह जालात् मुक्तः भूत्वा मूषकं प्रशंसन् गतवान्
- (iv) एकास्मिन् वने एकः सिंहः वसतिस्म।
- (v) सः सम्पूर्णं प्रयासम् अकरोत् परं बन्धनात् न मुक्त
- (vi). तदा तस्य स्वरं श्रुत्वा एक मूषकः तत्र आगच्छत्।

- उत्तरम्:—(i) एकस्मिन् वने एकः सिंहं वसतिस्म।
- (ii) एकदा सः जाले बद्धः।
- (iii) सः सम्पूर्णं प्रयासम् अकरात् परं बन्धात् न मुक्तः।
- (iv) तदा तस्य स्वरं श्रुत्वा एकः मूषकः तत्र आगच्छत्।
- (v) मूषकं परिश्रमेण जालम् अकृन्तत्।
- (vi). सिंहः जालात् मुक्तः भूत्वा मूषकं प्रशंसन् गतवान्।

2.-

- (i) एकः बुभुक्षितः शृगालः भोजनार्थं वने इतस्ततः भ्रमतिस्म।
- (ii). लतायां बहूनि पक्वानि द्राक्षाफलानि आसन्।
- (iii). परं तथापि द्राक्षाफलानि न प्राप्नोत्।
- (iv). एकास्मिन् स्थाने सः द्राक्षालतां पश्यति।
- (v) 'एतानि द्राक्षाफलानि अम्लानि' इति अक्त्वा कुपितः शृगालः ततः गतः।
- (vi). तानि खादितुं सः नैकवारं प्रयासम् अकरोत्।

उत्तरम्:—

- (i) एक बुभुक्षितः शृगालः भोजनार्थं वने इतस्ततः भ्रमतिस्म।
- (ii). एकास्मिन् स्थाने सः द्राक्षालतां पश्यति।

- (iii). लतायां बहूनि पक्वानि द्राक्षाफलानि आसन् ।
- (iv). तानि खादितुं सः नैकवारं प्रयासम् अकरोत् ।
- (v) परं तथापि द्राक्षाफलानि न प्राप्नोत् ।
- (vi). तानि खादितुं सः नैकवारं प्रयासम् अकरोत्

3.-

- (i). एकदा वने सिंह पाशबद्धः अभवत् ।
- (ii) मूषिकां पाशं छित्वा सिंहमुक्तम् अकरोत् ।
- (iii) गृहीतवान् मूषिका अवदत् श्रीमान् । अपराधं श्रमस्व मां मुञ्चतु । अहं ते उपकारं करिष्यामि ।
- (iv) शयानस्य सिंहस्य उपरि मूषिका अभ्रमत् तेन कारणेन सिंह जागृतः
- (v). दयार्द्रः सिंह हसन् तव माम् अत्यजत् ।
- (vi) एकस्मिन् वने एका मूषिका एक सिंहश्च निवसतः स्मः ।

उत्तरमः—

- (i). एकस्मिन् वने एका मूषिका एकः सिंहश्च निवसतः स्मः ।
- (ii) शयानस्य सिंहस्य उपरि मूषिका अभ्रमत् तेन कारणेन सिंह जागृतिः ।
- (iii) गृहीतवान् मूषिका अवदत् श्रीमान् अपराधं श्रमसवंमां मुञ्चतु । अहंते उपकारं करिष्यामि ।
- (iv) दयार्द्रः सिंह हसन् एवं ताम् अत्यजत् ।

(v). एकदा वने सिंह पाशबद्ध अभवत्

(vi) मूषिका पाशं छित्वां सिंह मुक्तम् अकरोत् ।

मन्जूषाया :- उपयुक्तपदानि गृहीत्वा चिकित्सालय दर्शनम् इति विषये वार्तालाप पूरयत ।

तत्, त्वम्, पीडितः, कुत्र, उपचारम्, के, अस्ति, चिकित्सालयभवनम् ।

(1) पुनीत :- सुरेश ! त्वं गच्छसि?

सुरेश:- पुनीत ! अपि आगच्छ ।

पुनीतः – अरे! किं भवनम् अस्ति ।

सुरेश:- तत् अस्ति । आवाम् अपि मातुलं द्रष्टुं चलावः ।

पुनीतः – सः केन रोगेण अस्ति?

सुरेशः – सः उच्चरक्तचापेन पीडितः ।

पुनीतः – ते श्वेतप्रावारकधारकाः सन्ति । ते किं कुर्वन्ति ?

सुरेशः – ते चिकित्सकाः सन्ति । ते कुर्वन्ति ।

उत्तरम् :- (i) कुत्र (ii) त्वम् (iii) तत् (iv) चिकित्सालयभवनम् (v) पीडितः
(vi) अस्ति (vii) के (viii) उपचारं

(ii) मञ्जूषातः उचितानि पदानि चित्वा पिता पुत्रयोः सम्भाषणं लिखत ।

आपणम्, शीघ्रम्, पुस्तकम्, फलानि, करोषि, शतम्, स्यूतम्, आगच्छामि ।

- (i) पिता – पुत्र ! किं त्वम् ?
(ii) पुत्र : –..... पठामि, पितः।
(iii) पिता :- पुत्र! गत्वा आगच्छसि किम्?
(iv) पुत्र: – पितः! लिखित्वा गच्छामि।
(v) पिता :- आपणतः आनय।
(vi) पुत्रः रूप्यकाणि यच्छतु।
(vii) पिता:- नीत्वा आपणं गच्छ।
(viii) पुत्रः – अहं गत्वा शीघ्रम्।

उत्तरम् :- (i) करोषि (ii) पुस्तकं (iii) आपणं (iv) शीघ्रं (v) फलानि
(vi) शतम् (vii) स्यूतम् (viii) आगच्छामि

(iii) मञ्जूषातः उचितानि पदानि गृहीत्वा 'धूम्रपान निवारणामय' इति विषये गुरुशिष्ययोः वार्तालापं पूर्यत-

गन्तुम्, अस्य, तुभ्यं, धूम्रपानं, स्वास्थ्यं, प्रेरणीयः, मया, दुर्व्यसनस्य।

सोहन :- गुरुवर! अहं पश्यामि विद्यालयं केचन छात्रा कुर्वन्ति।

गुरु :- वत्स! धूम्रपानं विनाशकमस्ति।

सोहन:- गुरुवर ! कोऽस्य निवारणोपायः?

गुरु:- पुत्र! जनं जागृतिरेव दुर्व्यसनस्य निवारणोपायः।

सोहन:- गुरुवर! किं करणीयम्?

गुरु:- त्वया छात्राः यत् अस्माभिः धूम्रपानं न करणीयम्।

सोहन:- गुरुवर! एवमेव करोमि। अधुना अहं इच्छामि।

गुरु :- वत्स! महत्वपूर्ण विषयोपरि वार्ता कर्तुं धन्यवादं ददामि।

उत्तरम् :- (i) धूम्रपानं (ii) स्वास्थ्य (iii) दुर्व्यसनस्य (iv) अस्य (v) मया
(vi) प्रेरणीयाः (vii) गन्तुम् (viii) तुभ्यं

प्रश्न :- अधः चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'बुद्धे चातुर्यम्' इति विषयोपरि संस्कृते षड्वाक्यानि लिखत-

काकः, घटम्, प्रस्तरखण्डम्, अल्पम्, तृषितः, उद्यानम्, सूर्यतापः, अगच्छत्

उत्तरम् :- वाक्यानि-

- (i) एकदा एकः काकः इतस्ततः अभ्रमत् ।
- (ii) तदा सूर्यतापः अत्यधिकः आसीत् । तेन अतीव तृषितः अभवत् ।
- (iii) सः जलम् अन्वेष्टुम् उद्यानं प्रति गच्छति । तत्र एकं घटं पश्यति ।
- (iv) तस्मिन् घटे अल्पम् जलम् आसीत् ।
- (v) सः घटे एकैकं प्रस्तरखण्डं निक्षिपति ।
- (vi) तेन जलम् उपरि आगच्छति जलं पीत्वा च काकः स्वस्य आवासं प्रति आगच्छत् ।

(ii) अधः चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतां 'पुत्री रक्षत पुत्रीं पाठयत' इति विषये षड्वाक्यानि संस्कृत भाषायां लिखत-

पूज्यन्ते, प्रथमा शिक्षिका, संरक्षणस्य, ध्येयवाक्यम्, छात्रा, महत्पापम् पुस्तकम्, समाजस्य विकासः

**Beti
Bachao
Beti
Padhao**

उत्तरम् :- वाक्ययानि :-

- (i) अस्मिन् चित्रे "पुत्रीं रक्षत पुत्रीं पाठयत" इति ध्येयवाक्यं लिखितम्।
- (ii) चित्रे एका छात्रा वर्तते।
- (iii) तस्याः हस्ते पुस्तकं वर्तते।
- (iv) अद्य सर्वत्र बालिकानां संरक्षणस्य तासां शिक्षायाः च प्रचार प्रसार प्रचलित।
- (v) भ्रूणहत्या महत्पापं मन्यते।
- (vi) स्त्री एव सन्ततेः प्रथमा शिक्षिका भवति।
- (iii) चित्रं दृष्ट्वा मन्जुषायां प्रदत्तशब्दानां सहायता सड़क सुरक्षा विषये षडवाक्यानि संस्कृत भाषाया लिखत-

"राजमार्गेषु, चतुष्पथेषु, तीव्रगत्या, असावधानतया, यातायातस्य नियमानाम्, नियन्त्रिताः, सड़क दुर्घटनायाः"

उत्तरम् :- वाक्ययानि :-

- (i) इदं चित्रं सड़कदुर्घटनायाः वर्तते।
- (ii) तीव्रतया वाहनचालनेन दुर्घटना भवति।
- (iii) वाहनस्य समुचितनियन्त्रणाभावेन दुर्घटना भवति।
- (iv) चतुष्पथेषु सावधानतया गन्तव्यम्।
- (v) सड़क सुरक्षार्थं यातायातस्य नियमानां पालनं कर्तव्यम्।
- (vi) वाहनस्य गतिः नियन्त्रिता भवेत्।

शेख्रावाटी मिशन-100